

Світлана БОГДАН,
кандидат філологічних наук, професор,
завідувач кафедри історії та культури української мови
Волинського національного університету (ВНУ) імені Лесі Українки

Вербалізація образу росії / росіян у листах Лесі Українки

Розглянуто особливості етнічних стереотипів українців і передумови формування гетеростереотипів Лесі Українки; виокремлено ті передумови, які найпосутніше вплинули на їх творення і трансформацію традиційних уявлень про власний та чужий етноси. Зокрема, стверджено роль її особистісного контактування з представниками різних національних спільнот; проаналізовано основні мовні засоби моделювання образу росії та росіян в епістолярних текстах, встановлено домінуючі етнічні характеристики.

Ключові слова: етнічний стереотип, авто- й гетеростереотипи, вербалізація.

Svitlana Bohdan. Verbalization of the Image of Russia / Russians in Lesia Ukrainka's Letters.

The article deals with the peculiarities of ethnic stereotypes of Ukrainians and the prerequisites for the formation of Lesia Ukrainka's heterostereotypes. The prerequisites that most significantly influenced their creation and transformation of traditional ideas about own and other ethnicities are highlighted. In particular, the role of her personal contact with representatives of different national communities is affirmed. The main linguistic means of modeling the image of Russia and Russians in epistolary texts are analyzed, and the dominant ethnic characteristics are identified.

Keywords: ethnic stereotype, auto- and heterostereotypes, verbalization.

Моделювання мовного образу представників одного етносу щодо іншого (і його країни) узвичаєно належить до системи етнічних стереотипів.

Стереотип традиційно визначають як стійке, емоційне за своєю природою психічне утворення, яке в спрощеній формі відображає достатньо складний і багатовимірний факт дійсності. Водночас кожен стереотип – це ще й чуттєво забарвлені соціальні образи, які об'єднують у собі соціальний і психологічний досвід спілкування, взаємин людей. Власне етнічний стереотип завжди відображає стійке уявлення про моральні, розумові, фізичні якості, притаманні представникам різних етнічних спільнот. Традиційно розрізняють авто- й гетеростереотипні етнічні стереотипи.

Автостереотипи – це думки, судження, оцінки, що стосуються певної етнічної спільноти і сформовані її ж представниками. Здебільшого вони мають позитивне забарвлення. Гетеростереотипи – сукупність оцінних суджень про інші народи представниками певної етнічної спільноти. Гетеростереотипи містять здебільшого негативні оцінні маркери, на противагу автостереотипним – позитивним. Ступінь їх вияву мотивований різними чинниками, передовсім характером міжетнічної взаємодії протягом різних історичних епох, зокрема, наявності / відсутності експансії, воєнних конфліктів тощо.

В основі національного етнічного стереотипу завжди покладена якась: 1) суттєва ознака зовнішності

(наприклад: колір шкіри, розріз очей, форма губ і голови, тип волосся, зріст тощо); 2) типова риса в характері чи поведінці (як-от: мовчазливість чи, навпаки, говірливість, надмірна жестикуляція, скупість, організованість і под.).

Формування образу росії та росіян у листовній спадщині Лесі Українки відбувалося в основному двома способами: через призму звичних гетеростереотипних уявлень українців попередніх епох і її власних вражень та контактів. Визначальним беззастережно можна вважати другий: Лариса Косач формувала гетеростереотип росіян, спираючись передовсім на особистісний досвід спілкування з представниками цього етносу й через пізнання його домінуючих розрізнявальних ознак.

Засадничими передумовами формування особистісних етнічних стереотипів Лариси Косач-Квітки можна вважати: 1) диференційний підхід і відсутність штучних проєкцій певних рис однієї людини на весь етнос; 2) максимальну об'єктивність і неупередженість в оцінках тієї чи тієї етнічної спільноти; 3) уникнення суб'єктивних нашарувань в оцінках (власних симпатій-антипатій) і в сприйнятті представника певного етносу; 4) формування етнічних стереотипів через власний досвід спілкування з представниками того чи того етносу, через особисті контакти, що зумовило їх часткову модифікацію; 5) самокритику щодо власних стереотипних міркувань (як-от щодо галичан)

чи трансформацію / коригування традиційних українських етнічних гетеростереотипів.

Домінуючими передумовами в особистісному сприйнятті певного етносу, за її ж твердженнями, були «національна толерантність» і переконання, що етнічний статус особи не може бути беззастережним маркером імплікації стереотипних рис («...між людьми всякої категорії є свині і навіть „посвині“, виражаючись *á la bulgare*» (по-болгарськи (франц.)) (до О. П. Косач (матері), 25–26 грудня 1897 р. Ялта) [5, т. 12, с. 95] (пор. польське: «скризь є люде і людеска», або ще один варіант: «скризь є люди, людці і людиска»).

Найпоширенішим вектором вербалізації інших етносів у листовних текстах Лариси Косач-Квітки правомірно вважати частотні оцінні характеристики, здебільшого – в порівняльних і зіставних контекстах, як-от у листі до сестри Ольги зі Сан-Ремо. Порівняймо її описи представників різних етносів із виразно негативним акцентом щодо росіян (і не тільки в цьому фрагменті): «Мені все більше і більше подобаються італійці, я зовсім не розчарувалась в них, як Людя після подорожі. Звісно, коли мати діло тільки з отельними посіпаками, г'дами, антикваріями і т. и., можна розчаруватись в кожному народі. А так як я тепер бачу і буржуа, й інтелігентів, і слуг, і робітників в звичайних обставинах, то вони мені подобаються: якісь вони природно гречні, і привітні, і веселі. Славні людці! Тільки могли б трошки більше гігієну хат признавати і менше білизни на вулиці розвішувати, тоді були б ідеальним народом» і «Росіян тепер тут сила! не раз лаються на вулиці без сороба, впевняючись, що їх „никакая собака не поймет“, хоча „собак“ таких, як вони сами, тут повно на кожному кроці. Бувають пресмішні сцени» (до О. П. Косач (сестри), 5 березня 1902 р. Сан-Ремо) [5, т. 13, с. 68].

Щодо найменування *росії* Лариса Косач-Квітка послуговувалася кількома лексичними й фонетичними варіантами: Росія (відповідно – узагальнений дериват – російщина), Россія, Россия (у назвах книжок), Russland [5, т. 12, с. 229], Великоросія [5, т. 13, с. 216], Московія (похідні деривати – *московські* (пани) [5, т. 13, с. 255], *московські* (звичаї) [5, т. 14, с. 373], *по-московськи* (пишіть) [5, т. 11, с. 185; 5, т. 13, с. 264], *московщина* [5, т. 11, с. 103; 5, т. 13, с. 442].

Етнонім *росіянин* / *росіянка* / *росіяне* не є єдиним найменуванням представників цієї етнічної спільноти. У листах послідовно фіксовано вживання й інших синонімічних номінацій, найчастіше тих, що мають нейтральний або виразно негативний стилістичний маркер і відтворюють узвичаєну мовну парадигму тієї епохи (кінця XIX – початку XX ст.), наприклад: *великороси*, *общерусы*, *кацап* / *кацапчики* (похідні деривати – *кацапщина*,

по-кацапськи, *найкацапійша*), *москаль* (*москальство*, *москалізми*).

Частотний стереотипний опозит *малороси* – *великороси* (і відповідно – *Малоросія* – *Великоросія*) позначений здебільшого імплікацією комплексу меншовартости українців, передовсім у ситуації, якщо вжито його в ролі самонайменування: «...маю дуже добру служанку, дівчину з Малої Перещепини, що приїхала сюди „на поправку“, та не має змоги прожити без служби. Вона інтересується жити у нас, бо „малá семья“ і не тяжка робота, а ми раді їй, бо дівчина чесна і дуже ретельна, часом аж надміру. Вона вже звикла, що з нами можна говорити „по-простому“, і вже не мучить мені вух тим „новорусским“ жаргоном, що панує в нашому дворі. Наші хазяї полтавці і вся двірня з України, але мова така, що аж жаль слухати (хоча хазяйка передплатниця „Рідного Краю“ і величає себе „малоросіянку“), вже досить того, що кухарку Горпину звать „Грушею“...» (до О. П. Косач (матері), 3 квітня 1908 р. Ялта) [5, т. 14, с. 95–96].

Виразно негативну оцінку мають в епістолярних текстах усі контексти актуалізації номінацій *Московія* / *московщина*, наприклад: «Так оце ми з тобою і в Московщину поїдемо!.. Гай, гай! „Не к добру это!“ – так чогось мені здається: нам, українцям, не щастила доля ніколи в тій Московщині. „Срежут“ вони мене ще там добре. А врешті, ще побачим, як там буде! Може, й не такий чорт страшний, як його малюють» (до О. П. Косач (матері), 4 березня 1890 р. Київ) [5, т. 11, с. 103].

Узвичаєні автостереотипні найменування росіян щодо українців – *братній народ*, *старший брат* – набувають в листах Лариси Косач-Квітки послідовного й умотивованого несприйняття та заперечення: «Пора стати на точку, що „братні народи“ просто сусіди, зв'язані, правда, одним ярмом, але в ґрунті річи зовсім не мають ідентичних інтересів, і через те їм краще виступати хоч поруч, але кожному на свою руку, не мішаючись до сусідської „внутрішньої політики“. Яке нам діло, що „Искра“ свариться з „Рев[олюционной] Росс[іею]“? не наше діло їх мирити, поки вони нас не вибрали на третейських суддів. Чому, власне, маємо мирити ми, українці, а не поляки, не жиди і т. д.?» (до М. В. Кривинюка, 3 березня 1903 р. Сан-Ремо) [5, т. 13, с. 215].

Серед визначальних етнічних рис росіян вона виокремлює, зокрема: *російську «безалаберність»* (*безтолковість*), *гостроту суджень*, *імпульсивність*, *зверхнє ставлення до українців*, *невміння розрізнити «шовінізм» і «національне самопізнання»*, *лайливість*. Саме ці риси формують, на її переконання, виразно негативне сприйняття цього етносу серед українців.

Один із найнесприятливіших для Лесі Українки й найбільш принизливий – її статус «російської підданої», що вже сам по собі імплікує виразно негативне його сприйняття, бо рівнозначний для неї не національній ідентичності, а радше «національному нещастю»: «У нас в Росії таке робиться, що аж читати неприємно. Як начитаюсь про Фінляндію та про студентські справи, то аж додому нема охоти їхати, аж соромно німцям в очі дивитись, як згадаю, що то ж я „русская подданная“, – навряд чи і Мікіна лояльність устояла б, якби він був тепер „гражданином нашего обширного отечества“... Міша з Дерпта пише *jammervolle Briefe* з поводу тамошніх справ, і всі росіяне знакомі якісь пригнічені. Цікавий контраст з „жизнерадостными“ німцями, з їх енергичним життям, ще більш розбуженим, відколи соц[іал]-демократи виступили вільно на арену» (до родини Драгоманових, 19 квітня 1899 р. Берлін) [5, т. 12, с. 203]. А тому, шукаючи праці в Австро-Угорщині, висловлює ствердне й непоборне бажання змінити громадянство: «Ні я, ні мій приятель не мали б нічого проти того, щоб перейти в австр[ійське] горожанство, а я, в противлежність дядькові (на сей раз), готова б хоч в абіссінське горожанство перейти, аби не бути рос[ійською] підданою, бо підданства того зовсім не вважаю ні за яку національну ознаку (скоріш, за нац[іональне] нещастя), а за річ чисто практичного значіння. Робить однаковий компроміс, коли пишеться підданим чи Росії, чи Австрії, – мені Петербург так само чужий, як і Відень, і в зміні форми пашпорту я жаднісінької жертви не бачу, навпаки, рада б її зробити при першій нагоді. Так що аби я могла усталитись в Австрії на життя, то уживу всіх заходів, щоб скоріше перестати вважатись рос[ійською] підданою» (до М. І. Павлика, 17 квітня 1903 р. Сан-Ремо) [5, т. 13, с. 262].

Своєрідним засобом формування мовного образу росіян слугують також Лесині коментарі й інтерпретації відомих російських фразеологізмів. Скажімо, частотний вислів «**худой мир лучше доброй ссоры**» вона супроводжує таким коментарем: «Я люблю держати мої відносини *im Klaren*, і ніщо мене так не мучить, як невиразна фальш. Москалі кажуть: „Худой мир лучше доброй ссоры“, але я вважаю якраз навпаки: *ліпше щиро посваритись, ніж нещиро миритись*» (до М. В. Кривинюка, 26 листопада 1902 р. Сан-Ремо).

Не сприймає вона й іншого стереотипного твердження цього етносу про те, що не варто «**выносить сор из избы**» й кваліфікує його, вдаючись до пейоратива *паскудна*: «Паскудна приказка: „Не выносить сор из избы!“ – а куди ж його виносити? „в избы“, чи що? та все ж, коли так, то не треба ж його ще більше наносити в хату знадвору, а то хата „забездниться“» (до О. П. Косач (матері), 27 січня 1903 р. Сан-Ремо) [5, т. 13, с. 197].

Найвиразніша стереотипна оцінка росії, культивована здебільшого в автостереотипних характеристиках щодо неї самих росіян і в гетеростереотипах деяких інших етносів, зокрема, французів (і не тільки в часі XIX–XX ст.), – велика – набуває виразного саркастичного забарвлення у відомому публіцистичному тексті Лесі Українки «Голос однієї російської ув'язненої»: «Чи ви знаєте, славетні побратими, що таке убожество? Убожество країни, яку ви називаєте такою великою? Це ж ваше улюблене слово, це бідне слово „велич“, смак до величного природжений французам. Так, Росія величезна, росіянина можна заслати аж на край світу, не викидаючи поза державні межі. Так, Росія величезна, голод, неосвіченість, злодійство, лицемірство, тиранія без кінця, і всі ці великі нещастя величезні, колосальні, грандіозні. Наші царі перевищили царів єгипетських своєю схильністю до масивного, їхні піраміди високі й дуже міцні. Ваша Бастілія була ніщо в порівнянні з ними. Приходьте ж, великі поети, великі артисти, подивитися на велич наших бастільських фортець, зійдіть з естрад, зійміть ваші котурни й огляньте нашу прекрасну в'язницю. Не бійтесь, побратими, в'язниця поетів, що люблять волю, батьківщину і народ, не така тісна, як інші місця ув'язнення, вона простора й її славне ім'я – Росія. Поет може там мешкати, і навіть у безпеці, позбавившись тільки імені або позбавившись усього. / Живіть собі спокійно, побратими, прославлені вашими великими іменами. А ти, французька музо, вибач співакці-невільниці, позбавленій імені. Все-таки я менше тебе зневажила своєю убогою прозою, ніж твої друзі в твоїх прекрасних, улесливих віршах. / Ув'язнена» [4, с. 403]. Ця «велич» росії завжди мала (і має дотепер) у системі українських гетеростереотипних ознак виразну негативну семантику.

Використані джерела

1. Українка Леся. Листи: 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук), передм. В. П. Агеєвої. Київ : Комора, 2016. 512 с.
2. Її ж. Листи: 1898–1902 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). Київ : Комора, 2017. 544 с.
3. Її ж. Листи: 1903–1913 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). Київ : Комора, 2018. 736 с.
4. Її ж. Збір. творів : у 14 т. Луцьк, 2021. Т. 7. 692 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1phks7dlygr7yLj75UfsPbiq2yMg-4pV-/view>
5. Її ж. Збір. творів : у 14 т. Луцьк, 2021. Т. 11–14. URL: <https://ubi.org.ua/uk/activity/zibrannya-tvoriv-lesi-ukra-nki-u-14-i-tomah>